

УДК 343.3/7(477)

ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЕМЕЛЬНІ ЗЛОЧИНИ

Шульга А. М.,

кандидат юридичних наук, доцент, професор
кафедри кримінального права та кримінології
Харківського національного університету
внутрішніх справ

Анотація: Стаття присвячена проблемам кримінальної відповідальності за земельні злочини. Наводиться поняття «земельних злочинів». Вказується на передумови виникнення кримінальної відповідальності за злочини пов'язані із земельними ресурсами. Розглянуті об'єктивні та суб'єктивні ознаки загального складу земельних злочинів. Робляться висновки щодо шляхів протидії земельним злочинам.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, земельні злочини, земельні ресурси, склад злочину.

Аннотация: Статья посвящена проблемам уголовной ответственности за земельные преступления. Приводится понятие «земельных преступлений». Указывается на предпосылки возникновения уголовной ответственности за преступления связанные с земельными ресурсами. Рассмотрены объективные и субъективные признаки общего состава земельных преступлений. Делаются выводы относительно путей противодействия земельным преступлениям.

Ключевые слова: уголовная ответственность, земельные преступления, земельные ресурсы, состав преступления.

Annotation: The article is devoted to the problems of criminal liability for the land's crimes. The concept of «land's crimes» is presented. The prerequisites of criminal liability for crimes related to land resources are indicated on. An objective and subjective components of combined corpus delicti of land's crimes are considered. Conclusions about how to counteract to land's crimes are made.

Key words: criminal liability, the land's crimes, land resources, corpus delicti.

Злочинність як соціальне явище існує у будь-якому суспільстві. Вона характеризується, насамперед, своєю по-перше, антисоціальністю, по-друге, суспільною небезпечністю, по-третє, свідомим порушенням встановлених державою загальнообов'язаних правил поведінки. В науці існує думка, до речі, яка була виказана ще Аристотелем та Платоном, що злочинність у суспільстві виступає суспільним феноменом [1, с. 17]. Ця точка зору дійшла до наших часів фактично без змін.

На стан, а також кількісні та якісні показники злочинності впливають різні фактори, серед яких особливе місце займають біологопсихологічні (індивідуалістичні особливості кожної конкретної людини – існування людей, які з народження є потенційними злочинцями), соціологічні (вплив оточення на соціальну поведінку людини у нормальному суспільстві), соціальні (поділ суспільства на «багатих» і «бідних», соціальна нерівність суспільства та відповідно – соціальна напруга, прагнення до отримання наживи будь-яким, у тому числі й незаконним способом), економічні (стрімке подорожчання життя та зменшення чесних доходів населення у зв'язку з падінням виробництва фактично у всіх сферах господарської діяльності і відповідно зменшення рівня реалізації бажаних можливостей), політичні (різке розділення населення країни, регіонів, населених пунктів тощо на прихильників тієї чи іншої політичної сили, а також зневіра людей у чесність влади), екологічні (вони пов'язані з соціальними, економічними та іншими факторами, зокрема, недотримання вимог екологічного національного та міжнародного законодавства, що призводить до значного погіршення стану довкілля як на загальнодержавному так і на регіональному рівні і це впливає на кількість працездатного населення, що залежить від рівень народжуваності та смертності у країні).

Зупинимося саме на співвідношенні злочинності, як соціально негативного явища і одного з факторів, що визначають її рівень – екологічному. При цьому не будемо піддавати аналізу саме поняття «злочинність». Це є предметом самостійного наукового дослідження кримінального права, кримінології, соціології та інших галузевих наук.

Екологічний фактор злочинності означає, що злочинні прояви можливі у сфері екологічних правовідносин, зокрема, у сфері охорони, раціонального використання та відтворення природних ресурсів. Наприклад, погіршення якісного стану окремих елементів довкілля, їх знищення або пошкодження, незаконне заволодіння тощо. Наявність екологічного фактору злочинності ґрунтується на конституційному приписі про те, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля забезпечується комплексом взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, правових та інших заходів. Недодержання та порушення приписів екологічного та іншого галузевого законодавства є підставою для притягнення винних у цьому осіб до певного виду юридичної відповідальності, а також відшкодування шкоди, завданої порушенням права на безпечне для життя і здоров'я довкілля [2, с. 257].

Довкілля, як основа екологічного фактору, представляє собою сукупність природних і природно-антропогенних умов та процесів, які оточують людину і є сферою її життя та діяльності [2, с. 256]. Воно складається з окремих природних систем, ландшафтів та сукупності природних ресурсів. Одним з основних таких ресурсів виступають земельні ресурси. Вони представляють основу для існування всіх інших об'єктів довкілля.

Питаннями правової охорони природних ресурсів, у тому числі й земельних ресурсів займалися і займаються на сьогодні такі вчені: В.І. Андрейцев,

Ю.С. Богомяков, М.М. Бринчук, Т.Д. Бушуєва, В.П. Владимиров, С.Б. Гавриш, Н.С. Гавриш, П.С. Дагель, О.В. Дубовик, Є.Н. Жевлаков, О.С. Колбасов, З.Г. Корчева, С.М. Кравченко, У.Я. Крастиныш, Б.М. Леонтьев, Н.О. Лопашенко, Ю.М. Ляпунов, В.К. Матвійчук, В.Л. Мунтян, П.С. Матишевський, В.О. Навроцький, В.В. Петров, Л.Ф. Повеліцина, Б.Г. Розовський, Н.І. Тітова, Ю.С. Шемшученко, Н.Г. Шимбарєва, М.В. Шульга та інші фахівці з кримінального, екологічного права та кримінології.

Земельні ресурси виступають основою матеріального виробництва у сільському, лісовому та інших видах господарства. Від характеру і рівня ефективності використання землі залежить розвиток продуктивних сил, масштаби виробництва і, відповідно, матеріальне благополуччя населення держави. Вони необхідні всім галузям народного господарства, однак їх роль у різних сферах суспільного виробництва не однакова.

Для подальшого викладення матеріалу потрібно з'ясувати змістовний об'єм термінів «земля» та «земельні ресурси». Так, в юридичній літературі термін «земля» розглядається у кількох аспектах: як природний об'єкт природного походження [3, с. 56; 4, с. 6], як просторово-територіальний базис для розвитку виробництва [5, с. 146; 6, с. 113], як земля куля, частина космічного простору [7, с. 5; 8, с. 4], як основний базис виробництва в сільському господарстві [9, с. 364; 10, с. 26]. Треба зазначити, що в літературі іноді отожднюють терміни «земля», «земельні ресурси», «територіальні ресурси», «земельний фонд». Але вони є різними за своїм логічним значенням та смисловим об'ємом. Тому слід погодитись з думкою М. Б. Данілішина про те, що досить часто ці терміни вживаються некоректно, а то і недоречно [11, с. 234].

Отже, необхідно дати визначення кожного із термінів, які пов'язані з охороною, використанням та відтворенням землі. Існує законодавче визначення поняття «земля» та «земельні ресурси». Воно закріплене у Законі України «Про охорону земель». Так, відповідно до ст. 1 Закону земля – це поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею. Земельні ресурси представляють сукупний природний ресурс поверхні суші як просторового базису розселення і господарської діяльності, основний засіб виробництва в сільському та лісовому господарстві [12]. Термін «земельні ресурси» характеризується своєю багатогранністю. Поняття «земельних ресурсів» має більш широке смислове значення, ніж поняття «земля», тому що земельні ресурси характеризуються ще й тим, що вони залучені у господарську діяльність людини.

Для того, щоб визначення земельних ресурсів було більш повним та всеоб'ємним воно потребує законодавчого уточнення. Головними критеріями визнання території певної держави у якості «земельних ресурсів» виступають їх економічна необхідність і можливість використання. Земельні ресурси, використання яких формує близько 95 % обсягу продовольчого фонду та 2/3 фонду товарів споживання, є первинним фактором виробництва,

фундаментом економіки [13]. Земельні ресурси є частиною природних незамінних ресурсів у сільському господарстві, які відносяться до відтворюваних ресурсів, виступають національним багатством держави. Земельні ресурси можуть відтворюватись завдяки природним процесам і підтримуватись у постійній кількості, що визначається рівнем їх щорічного відтворення. Однак, іноді деякі види відновлювальних природних ресурсів, таких як земельні, можуть перейти у розряд невідновлювальних природних ресурсів, або ж їх відновлення вимагатиме порівняно більше часу. Наприклад, родючість ґрунтів, яка підвищується при їх раціональному використанні, може значно погіршитись при неправильних методах їх обробки [14, с. 57].

Також слід відмітити, що земельні ресурси України є унікальними [15, с. 91]. Пояснюється це тим, що їх неможливо замінити іншими засобами виробництва. Важливою особливістю земельних ресурсів є те, що верхній шар земельного покриву – ґрунт має природну родючість, тобто здатність забезпечувати рослини компонентами, необхідними для їх життя. Крім того, земельні ресурси територіально відокремлені і обмежені, їх поверхню не можна збільшити. Слід погодитись з думкою М.Я. Коваленка, що в межах окремих держав земельні ресурси визначаються певними кордонами, а в цілому на планеті поверхнею суші [16, с. 119]. Використання земельних ресурсів як засобу виробництва також пов'язано з постійним місцем їх використання. Також слід додати, що земельні ресурси є частиною території, яка може бути об'єктом права власності і користування.

Обов'язковим вбачається доповнити законодавче визначення поняття «земельні ресурси» вказівкою на їх природне походження та на зв'язок з довкіллям. Наприклад, таке визначення може звучати так: земельні ресурси – це частина цілої системи довкілля, сукупний природний ресурс поверхні суші як просторового базису розселення і господарської діяльності, основний засіб виробництва в сільському та лісовому господарстві. Таке визначення поняття «земельних ресурсів» охоплює всі їх характеристики: природне походження, тобто, земельні ресурси – об'єкт довкілля; просторовий базис для життя людини та розміщення об'єктів виробництва; об'єкт господарювання – у сільському та лісовому господарстві.

Як вже зазначалося на початку, земельним ресурсам може бути заподіяна шкода злочинним діянням. У цьому випадку треба говорити про таке соціально негативне явище як земельні злочини. Самого поняття «земельні злочини» не існує ані у законодавстві, ані у науковій літературі. Тому, на початку дискусії з цього приводу пропонується для визначення поняття «земельні злочини» використати закріплене у ч. 1 ст. 11 КК України загальне поняття злочину. Так, земельними злочинами є суспільно небезпечні винні діяння (дія або бездіяльність), передбачені відповідними кримінально-правовими нормами Особливої частини, які вчинюються відповідним суб'єктом злочину і посягають на відносини у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів.

Таке визначення містить усі матеріальні і формальні ознаки злочину, а також вказівку на об'єкт кримінально-правової охорони. До земельних злочинів можна віднести такі існуючі на сьогодні склади злочинів: самовільне зайняття земельної ділянки (ч.ч. 1, 2 ст. 197-1 КК України), забруднення або псування земель (ст. 239 КК України), незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України), незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України), умисне знищення або пошкодження території, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252 КК України), безгосподарське використання земель (ст. 254 КК України).

Відповідно до ч. 1 ст. 2 КК України підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого чинним КК України. Якщо фактичною підставою настання кримінальної відповідальності у нашому випадку виступає вчинення суб'єктом земельного злочину, то юридичною – наявність у діях цього суб'єкта складу злочину, тобто об'єктивних та суб'єктивних ознак. При цьому, як зазначається в літературі, треба відмежовувати склад злочину від самого злочину [17, с. 87].

Аналіз загального складу земельних злочинів починається з характеристики об'єктивних ознак, а конкретно – з об'єкта злочину. Вчення про об'єкт злочину є одним із центральних у науці кримінального права. Об'єкт злочину відіграє важливу роль і у визначенні самого поняття злочину, значною мірою впливає на зміст об'єктивних та суб'єктивних його ознак, а також є початковим при кваліфікації злочинів, побудови системи Особливої частини КК України [18, с. 86].

Об'єктом кримінально-правової охорони, а з часу злочинного посягання на нього – об'єктом злочину доцільно вважати ті суспільні відносини, ті блага, цінності, які закріплені у ч. 1 ст. 1 КК України. Серед таких цінностей значиться і довкілля зі всіма її складовими. Воно сформувалося без допомоги людини, функціонує незалежно від неї, але людина може впливати на розвиток всього, що оточує її. Таким впливом може бути не тільки корисна та законна діяльність, а й протиправна та небезпечна, в тому числі і злочинна. Особа, яка вчиняє злочин щодо окремих елементів довкілля (атмосферного повітря, водних об'єктів, земель, надр, тваринного та рослинного світу тощо), тим самим завдає шкоди всьому довкіллю в цілому. У цьому випадку маються на увазі не якісь абстрактні суспільні відносини або їх складові елементи, а безпечно для життєдіяльності людини довкілля як цінність, благо, необхідна умова існування усього живого на Землі. Особливе місце у системі довкілля, як вже зазначалося, займають земельні ресурси. Відповідно об'єктом земельних злочинів можна визнати суспільні відносини у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів.

Земельні злочини – злочини предметні. Їх предметом виступають земельні ресурси. Це пов'язано з тим, що саме шляхом впливу на земельні ресурси страждають відносини у сфері охорони,

раціонального використання та відтворення земельних ресурсів. Земельні ресурси включають визначені в натурі на місцевості земельні ділянки, поверхневий ґрунтовий шар земельних ділянок, а також супутні природні об'єкти (корисні копалини, рослинний та тваринний світ тощо).

Об'єктивна сторона земельних злочинів характеризується в основному матеріальним складом. Це означає, що для визнання злочину закінченим треба встановити наявність не тільки суспільно небезпечного діяння, а й суспільно небезпечного наслідку та необхідного причинного зв'язку між діянням та наслідком. Встановлення ознак об'єктивної сторони земельних злочинів є необхідною умовою правильної і точної кваліфікації злочину, дозволяє робити висновки стосовно направленості дій винної особи, які мають на меті завдання шкоди земельним ресурсам як елементу довкілля та складової господарської діяльності.

Об'єктивною властивістю суспільно небезпечного діяння виступає, як справедливо підкреслюється в літературі, його здатність заподіювати шкідливі зміни в об'єкті кримінально правової охорони [19, с. 92]. Так при вчиненні дій, передбачених диспозиціями ст.ст. 197-1, 239, 239-1, 239-2, 252, 254 КК України, шкода заподіюється існуючим відносинам у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів. Механізм заподіяння такої шкоди у всіх видах земельних злочинів різний, але всі дії тягнуть настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді: завдання значної шкоди законному володільцю або власнику (ч.ч. 1, 2 ст. 197-1 КК України), створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля (ст.ст. 239, 239-1 КК України), спричинення тривалого зниження або втрати родючості, виведення земель з сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту (ст. 254 КК України). Як можна побачити, земельні злочини характеризуються тим, що суспільно небезпечні діяння (які, до речі, в основному мають форму дії) завдають шкоду земельним ресурсам як об'єкту довкілля, як об'єкту права власності, як об'єкту господарювання.

Суб'єктом земельних злочинів в основному виступає особа фізична, осудна та яка досягла 16-річного віку. Тобто суб'єкт – загальний. Хоча при цьому окремі злочини цієї категорії можуть бути вчинені й спеціальним суб'єктом, зокрема, забруднення або псування земель (ст. 239 КК України), незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (239-1 КК України), незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (239-2 КК України), безгосподарське використання земель (ст. 254 КК України). Визнання суб'єктом цих злочинів спеціального суб'єкта ґрунтується на тому, що санкцією означених норм передбачене покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Таке покарання може бути застосоване лише до спеціального суб'єкта злочину.

Окремим питанням є можливість визнання суб'єктом земельних злочинів юридичних осіб. У кримінальному праві дискусії щодо проблеми

визнання суб'єктом злочину юридичних осіб активно почалися з кінця ХХ століття. Ряд вчених наполягали на визнанні юридичної особи суб'єктом злочину [20, с. 35-36; 21, с. 31-37; 22, с. 18-27]. Їх опоненти зазначали, що за колективну відповідальність юридичної особи можуть сховатися справжні винуватці злочину [23, с. 133-139]. Друга точка зору вбачається найбільш виправданою.

Встановлення суб'єктивної сторони земельних злочинів пов'язане із об'єктивними особливостями цих злочинів. Вона характеризується своєю складністю. В основному земельні злочини мають або повністю умисну форму вини (ст.ст. 197-1, 239-2, 252 КК України), або ж складну форму вини (ст.ст. 239, 239-1, 254 КК України). В останньому випадку маємо різне психічне ставлення винного окремо до суспільно небезпечного діяння – умисел і окремо до суспільно небезпечного наслідку – необережність.

Концепція складної форми вини відноситься до методологічних принципів розподілу психічного ставлення особи до суспільно небезпечного діяння та до суспільно небезпечних наслідків. Складна форма вини визнавалась фактично однією окремою формою вини, поряд з умислом і необережністю [24, с. 7]. Але з цього приводу треба зауважити, що законодавчо закріплено лише дві самостійні форми вини – умисел і необережність. Тому, будь-який злочин повинен визнаватися вчиненим або умисно, або необережно.

Щодо вищенаведеного можна зробити висновок: важливість земельних ресурсів у суспільному житті вимагає від держави забезпечення їх охорони всіма можливими правовими засобами. Особлива роль у правовій охороні відводиться засобом кримінально-правового впливу. Саме ці засоби є найбільш дієвими у сучасних умовах соціального, політичного, економічного та екологічного життя і тому вони потребують подальшого вдосконалення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. / Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / За заг. ред. В. В. Сташиса. – Х.: Право, 2008. – 840 с.
2. Конституція України: Науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін.; Ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Бітяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х.: Видавництво «Право»; К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.
3. Земельное право. Учебник / Под ред. Боголюбова С. А. – М.: ООО «ТК Велби», 2002 – 400 с.
4. Земельне право України: підруч. / М.В. Шульга (кер. авт. кол.), Г. В. Анісімова, Н. О. Багай, А. П. Гетьман та ін.; За ред. М. В. Шульги. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
5. Экологическое право: Учебник / Под ред. Бринчук М. М. – 2 – е изд., перероб. и доп. – М.: Юрист, 2003. – 670 с.
6. Екологія: Підручник / С. І. Дорогунцов, К. Ф. Коценко, М. А. Хвесик – К.: КНЕУ, 2005. – 371 с.
7. Земельное право: учеб. пособ. / А. А. Погребной, И. И. Каракаш. – К.: Истина, 2002. – 496 с.
8. Земельне право: курс лекцій для студентів юрид. вузів та факультетів. 2 видання / Под ред. Ковтун В. М. – К.: ТП Пресс, 2003. – 208 с.
9. Академічний курс: Підручник для вищих навчальних закладів / За заг. ред. Шемшученко Ю. С. – К.: ТОВ «Юридична думка», 2005. – 848 с.
10. Лютий Я. Н. Прогнозирование и планирование использования земельных ресурсов: Учеб. пособ. – Киев: Изд-во УСХА, 1991 – 136 с.
11. Б. М. Данілішин, С. І. Дорогунцов, В. С. Міщенко, Я. В. Коваль, О. С. Новорогов, М. М. Паламарчук. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. – Київ: РВПС України, 1999. – 237 с.
12. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/962-15>
13. Мачуська І. Б. Теоретико-правові аспекти поняття земельних ресурсів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/17_SSN_2007/Pravo/22374.doc.htm.
14. Борисова Н. А. Відтворення природного ресурсного потенціалу АПК: економічні аспекти. – Суми: Видавництво «Довкілля», 2003. – 372 с.
15. Бабіч А. О. Світові земельні, продовольчі і кормові ресурси. – К. Видавництво «Аграрна наука». – 1996. – 570 с.
16. Коваленко Н. Я. Экономика сельского хозяйства с основами аграрных рынков. Курс лекций. – М.: Ассоциация авторов и издателей ТАНДЕМ: Издательство ЭКМОС, 1989. – 448 с.
17. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тацій. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – 456 с.
18. Вереша Р. В. Кримінальне право України. Загальна частина. Навч. посіб. / Р. В. Вереша. – 2-ге вид. перероб. та доп. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 320 с.
19. Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів. – Х.: Вид. НацУВС, 2001. – 383 с.
20. Жевлаков Э.Н. Экологические преступления: понятия, виды, проблемы ответственности: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. – М., 1991. – 40 с.
21. Наумов А.В. Уголовный закон в условиях перехода к рыночной экономике // Сов. гос-во и право. – 1991. – № 2. – С. 31-37.
22. Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления // Гос-во и право. – 2000. – № 8. – С. 18-27.
23. Дудоров О. Проблема юридичної особи як суб'єкта злочину та її вирішення у проектах КК України // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 2. – С. 133-139.
24. Горбуза А.Д. Смешанная форма вини по советскому уголовному законодательству: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. По спец. 12.00.08. М., 1972. – 20 с.